

1.3.3 Прэдыкатыўныя катэгорыі ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова

Спецыфіка функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова абумоўлена адсутнасцю базавага сродку выражэння прэдыкатыўных катэгорый, а таксама поліфункцыянальным характарам сінтаксем. Па гэтай прычыне прыцягненне кампенсаторнай прыкметы ў якасці тыпалагічна істотнай лічым апраўданым. Асноўнымі параметрамі тыпалогіі асаблівасцей функцыянавання выступаюць:

- спецыфіка спосабаў і сродкаў выражэння прэдыкатыўных катэгорый;
- спосабы ідэнтыфікацыі сінтаксічнай і семантычнай функцыі словаформ;
- спецыфіка сістэмы моўных механізмаў, што забяспечваюць функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Выяўленне спосабаў і сродкаў выражэння прэдыкатыўных катэгорый дазваляе аб'яднаць іх у сістэму кампенсаторных сродкаў на аснове прыналежнасці да канкрэтнага моўнага ўзроўню – сінтаксічнага, марфалагічнага, лексічнага і інш.

Спосабы ідэнтыфікацыі сінтаксічнай і семантычнай функцый словаформ у парадыме структурна-сінтаксічных мадыфікацый (эліптычная – вытворная канструкцыя) дае магчымасць выявіць заканамернасці функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Яны рэгулююцца моўнымі механізмамі, што забяспечваюць кампенсацыю эліпсіса на ўсіх узроўнях: структурным, сэнсавым і граматычным. Выяўленне іх спецыфікі дазваляе абагульняць і сістэматызаваць заканамернасці функцыянавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Параметры тыпалогіі выражэння прэдыкатыўнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова. У сучасным мовазнаўстве назіраецца вывучэнне прэдыкатыўных катэгорый у поўных і пераважна дзеяслоўных канструкцыях. Сучасныя класіфікацыі заснаваны на характары базавага сродку – дзеяслова, таму прэдыкатыўныя катэгорыі кваліфікаваліся як паняццёвыя сінтаксічныя катэгорыі (Г. А. Златава) або сінтаксічныя катэгорыі, што выражаюць ацэнку рэчаіснасці (Л. І. Бурак), як актуалізацыйныя катэгорыі (М. У. Усеваладава) або семантычныя (семантыка-граматычныя) катэгорыі (Т. Р. Рамза). Падобныя канцэпцыі шырока распаўсюджаны ў сучаснай сінтаксічнай навуцы, аднак абсалютна непрыдатныя для характарыстыкі спосабаў прэдыкатыўнай ацэнкі ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова. Адсутнасць базавага сродку выражэння прэдыкатыўнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова прадвызначае адлюстраванне названых значэнняў іншымі спосабамі і сродкамі (на гэтай падставе мы кваліфікавалі прэдыкатыўныя катэгорыі як *функцыянальна-семантычныя*). Для іх даследавання, сістэматызацыі і класіфікацыі патрэбна адпаведная метадалогія, аснову якой складае кампенсаторная прыкмета. Распрацаваная намі метадалогія, на наш погляд, валодае значнымі здольнасцямі для выяўлення сістэмы сродкаў

выражэння прэдыкатыўных катэгорый і пабудовы кампенсаторнага поля. На нашу думку, тыпалагічная характарыстыка на аснове кампенсаторнай прыкметы дазволіць падзяліць сістэму аб'ектаў у залежнасці ад спосабаў і сродкаў кампенсацыі прэдыкатыўных значэнняў (тыпалагічна істотных прыкмет) з далейшай класіфікацыяй у адпаведнасці з параметрамі тыпалогіі.

Пры пабудове тыпалогіі выражэння прэдыкатыўных катэгорый намі ўлічваліся наступныя характарыстыкі: узровень моўнай арганізацыі, спосаб кампенсацыі прэдыкатыўнага значэння і сродак (від кампенсаторнага кампанента). Эксплікацыя прэдыкатыўнага значэння ажыццяўляецца заўсёды на сінтаксічным узроўні, незалежна ад сродкаў і спосабаў кампенсацыі.

Асноўным параметрам тыпалагічнай характарыстыкі выступае сродак эксплікацыі прэдыкатыўнага значэння ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова. Эксплікацыя значэнняў прэдыкатыўнасці кампенсаторнымі сродкамі вызначаецца рознымі фактарамі. Найбольш пашыранымі выступаюць структурныя фактары.

Структурная абумоўленасць эксплікацыі значэнняў тэмпаральнасці з дапамогай дэтэрмінаваных членаў сказа выражаецца ў канстантнай маркіроўцы значэння часу (як і семантыкі статальнай лакалізацыі). Пры адсутнасці іншых паказчыкаў у падобнага роду канструкцыях дэтэрмінаваныя члены маркіруюць тэмпаральны план значэннем выключна для перашняга часу: *У іх (вачах) – паблажлівасць і троху здэку, а найбольш бок бяздоннага і нязбыўнага суму, пакуты* (Янка Брыль). Значэнне будучага ці прошлага часу ў эліптычных канструкцыях з дэтэрмінаванымі членамі прадугледжвае абавязковае ўжыванне дзеяслова *быць* у неабходнай тэмпаральнай мадыфікацыі: *За возерам была вёска / За возерам – вёска / За возерам будзе вёска*.

Граматычнае значэнне адасобленай акалічнасці (трыванне) маркіруе значэнне тэмпаральнасці у канструкцыях ускосна – спосабам указання на адначасовасць ці паслядоўнасць падзей, што перадаюцца эліпсаваным дзеясловам і дзеепрыметам. *Над вёскай тут і там – маланка, распісваючы неба ад краю да краю* (Янка Брыль) або *Закончыўшы працу ў полі, калгаснікі па хатах* (У. Шахавец). Ускосны спосаб актуалізацыі тэмпаральнасці ўласцівы толькі эліптычным канструкцыям, дзе адасобленыя акалічнасці звязваюцца паўпрэдыкатыўнай сінтаксічнай сувяззю і ўказваюць на дадатковае дзеянне. Названы спосаб актуалізацыі тэмпаральнасці не ахоплівае з'явы, у якіх адасобленая акалічнасць маркіруе спосаб дзеяння, прычыну, умову, уступку ў сказах тыпу *Нягледзячы на дождж, дзеці – на возера* або выпадкі, дзе адасобленая акалічнасць звязваецца паясняльна-ўдакладняльнай сінтаксічнай сувяззю: *Там, за гушчаром, – возера, чорнае вока* (І. Мележ). Не маркіруе значэнне тэмпаральнасці і адасобленае азначэнне, нават калі прымацоўваецца паўпрэдыкатыўнай сінтаксічнай сувяззю і выражаецца дзеепрыметнікам у сказах тыпу *Узрадаваныя наві-*

ною, дзеці шпарка і весела ў бок школы, што тлумачыцца прыярытэтам атрыбу- тыўных уласцівасцей падобных канструкцый.

Кампенсацыя значэння тэмпаральнасці кантэкстуальнымі сродкамі мае структурную абумоўленасць. Падобная з’ява назіраецца пераважна ў складаных канструкцыях, дзе семантыка статальнай лакалізацыі набывае канстантны характар, а значэнне тэмпаральнасці – пераменны, і таму патрабуе адпаведнай маркіроўкі: *За вёскай было прыгожае возера, каля возера – старадаўні бор* (Б. Сачанка) або *За ракой будзе новая вёска, у вёсцы – клуб і бібліятэка* («Настаўніцкая газета»).

На ўзроўні звышфразавога адзінства значэнне тэмпаральнасці надзвычай выразна (незалежна ад віду эліпсіса) маркіруецца адпаведным значэннем экспліцытна выражанага выказніка: *Зараз намераем ціск. А потым укольчык* (А. Макаёнак).

Структурнымі фактарамі абумоўлена кампенсаторная функцыя звароткаў, парцэляваных і ўстаўных канструкцый, што ўказваюць на значэнне загаднага або ўмоўнага ладу канструкцый з эліпсісам дзеяслова: *«Янка, на сход!» – крычаў тым часам Юлік каля другое хаты* (Кузьма Чорны) або *У хату! Зараз жа!* (Г. Багданава) ці *Я, мабыць, да бацькоў* (Г. Засючэнка). Інтанацыйна-сэнсавае афармленне звароткаў і парцэляваных канструкцый дазваляе адмежаваць аманімічныя формы эліптычных канструкцый са значэннем абвеснага ладу (з клічнай інтанацыяй) ад загаднага. Сінкрытычная функцыя злучніка *каб* дазваляе маркіраваць канструкцыю значэннем загаднага ладу: *Дак глядзі ж, каб з хаты нікуды! І ў хату нікога чужога – зачыніся і не пускай!* (Г. Мележ).

Структурна-сэнсавыя фактары рэгулююць кампенсаторную функцыю часціц і лексічных сродкаў пры маркіроўцы значэнняў тэмпаральнасці. Мадальная часціца *бывала*, зылучальна-абмежавальная *толькі* і ўзмацняльная *ды* абмяжоўваюць мажымля значэнні тэмпаральнасці канструкцый з эліпсісам дзеяслова на аснове сэнсавай спалучальнасці: *Мы ўсёй сямейкай – ды ў круіз вакол Еўропы* (М. Матукоўскі) і інш. Маркіроўка значэнняў тэмпаральнасці лексічнымі сродкамі заснавана на тых жа прынцыпах: лексема з часавым значэннем абмяжоўвае магчымыя значэнні тэмпаральнасці эліптычнай канструкцыі: *Яны ў Гародні, бы ў палоне. // Такі ўжо час... Ідзеш далей... // Турботы – заўтра, а сёння // Ты – бесклапотны салавей* (Л. Дранько-Майсюк).

Структурна-сэнсавымі фактарамі абумоўлена кампенсацыя значэнняў персанальнасці лексічнымі сродкамі. Да найбольш выразных лексічных сродкаў адносяцца асабовыя займеннікі: *Я табе – і дошкі, і шыфер. Жонку ў санаторый* (А. Дзялендзік), уласныя і агульныя назоўнікі: *Ігнат да яго: – Адкуль вы? Куды вы?...* (А. Куляшоў); *Заместа шчырасці – адплата* (Р. Баравікова).

Кампенсацыя прэдыкатыўных значэнняў у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова можа быць абумоўлена **фармальна-граматычнымі** фактарамі. Маркі-

роўка значэнняў тэмпаральнасці і мадальнасці часам ажыццяўляецца з дапамогай марфалагічных сродкаў, у прыватнасці формаўтваральных часціц, якія ўказваюць на значэнне другой асобы: *Хрыпаты варухнуў абрэзам: – Давай на загуменні!* (І. Мележ), на значэнне загаднага ладу: *Ізабела Сямёнаўна, давайце па-добраму, сумленна* (М. Матукоўскі). Мадальнае значэнне неабходнасці выражаецца з дапамогай безасабова-прэдыкатыўных прыслоўяў: *Яна (Параска) пазяхнула, потым выпрасталася, нязгодна крутнула галавой: – Не, спаць няма калі! Трэба – за сшыткі!* (І. Мележ).

Выражэнне значэння загаднага ладу можа быць абумоўлена фармальна-граматычнымі фактарамі. Форма дапаўнення маркіруе эліптычны сказ выключна значэннем загаднага ладу (іншыя значэнні ладу выключаюцца): – *Дзянішчык! – хутка адыходзячы ад яго вёскі, сказаў капітан. – Паўзком у хмызняк і ўсіх – назад! Усіх назад, у ланцуг!* (В. Быкаў); – *Гутман, рэкету!* (В. Быкаў).

Важным параметрам пры выяўленні тыпалогіі выступае **спосаб** кампаненцыі прэдыкатыўных значэнняў. Напрыклад, часта значэнне персанальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова кампенсуецца імпліцытным спосабам. Указанне на значэнне персанальнасці ажыццяўляецца спосабам пераемнасці кампанентаў аб'ектна-суб'ектнага тыпу ў структуры складанага сказа або складанага сінтаксічнага цэлага, напрыклад, экспліцытна выражаны аб'ект у структуры звышфразавога адзінства ўказвае на значэнне персанальнасці (у дадзеным выпадку 3 асобы) эліпсаванага дзеяслова: *Толькі скажы яму, каб дзве фотакарткі. Адну – сабе, а другую ў клуб* (А. Макаёнак). Паколькі пераемнасць кампанентаў мае не прамы характар, а выводзіцца на аснове логіка-семантычных адносін, то лічым метагледным назваць гэту аперацыю менавіта спосабам, а не сродкам. Эксплікацыя значэння персанальнасці на аснове логіка-семантычных адносін уключэння назіраецца выключна ў канструкцыях з простаю мовай. Простая мова «ўключаецца» ў семантычную структуру сказа і ўказвае на значэнне персанальнасці (3 асобы): – *Вайна вайной, а жыццё, як ты гаворыш, у кожнага сваё. – І раптам да нас: – Ну, давайце на сход* (У. Паўлаў). Спосабам выражэння значэння персанальнасці выступаюць і сінанімічныя пераўтварэнні кампанентаў суб'ектнага тыпу ў структуры звышфразавога адзінства: *Я стамілася. У вёску б на дзянёк*. Рэфэрэнтная аднесенасць кампанентаў суб'ектнага тыпу ўказвае на супадзенне творцы дзеяння і моўцы. У якасці спосабу эксплікацыі значэння персанальнасці выступае сэнсавая спалучальнасць кампанентаў: указанне на асобу прасочваецца пры любой форме эліпсаванага дзеяслова: *Пётр Іванавіч, чаю табе мацнейшага?* (А. Дзялендзік). Класіфікацыя спосабаў выражэння персанальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова ў адпаведнасці з названым параметрам дазволіць значна ўзбагаціць іх тыпалагічную характарыстыку.

Сінтаксічны паралелізм кваліфікуецца намі як адзін са спосабаў эксплікацыі прэдыкатыўных значэнняў у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова. Мета-

згоднасць падобнай кваліфікацыі абумоўлена сінтаксічнай і граматычнай аднапланавасцю кампанентаў, што ахопліваюцца адпаведнай сінтаксічнай сувяззю. Сінтаксічны паралелізм усталёўваецца паміж аднароднымі выказнікамі часткамі складаных канструкцый з паратаксічнай сінтаксічнай сувяззю. Прамае ўказанне на значэнне тэмпаральнасці адсутнічае, аднак на аснове паратаксічнай сінтаксічнай сувязі значэнне тэмпаральнасці экспліцытна выражанага выказніка (аднароднага або ў структуры складанага сказа) праецыруецца і на эліптычны: *Вечар. Сонца на заходзе. Гоніць Федзя статак свой. Прыганяе да аборы і адразу – да сяброў* (П. Броўка); *Знікла ўсё ранейшае, толькі – успаміны* (П. Броўка). Заўважана, што маркіроўка значэнняў тэмпаральнасці ў канструкцыях з сінтаксічнай і семантычнай аднапланавасцю (з сінтаксічным паралелізмам) ажыццяўляецца на аснове любых адносін – адначасовасці: *Значыць, я – да камандзіравай зямлянкі і ўжо на прыступках чую: размова сур’ёзная* (В. Быкаў), паслядоўнасці: *Кончу ваяваць – і да вас, у Антонава...* (А. Дударэў); *Сягодня Мінск... А заўтра Днепр і Гомель... А там – прастор і ў кветках Беларусь* (П. Трус).

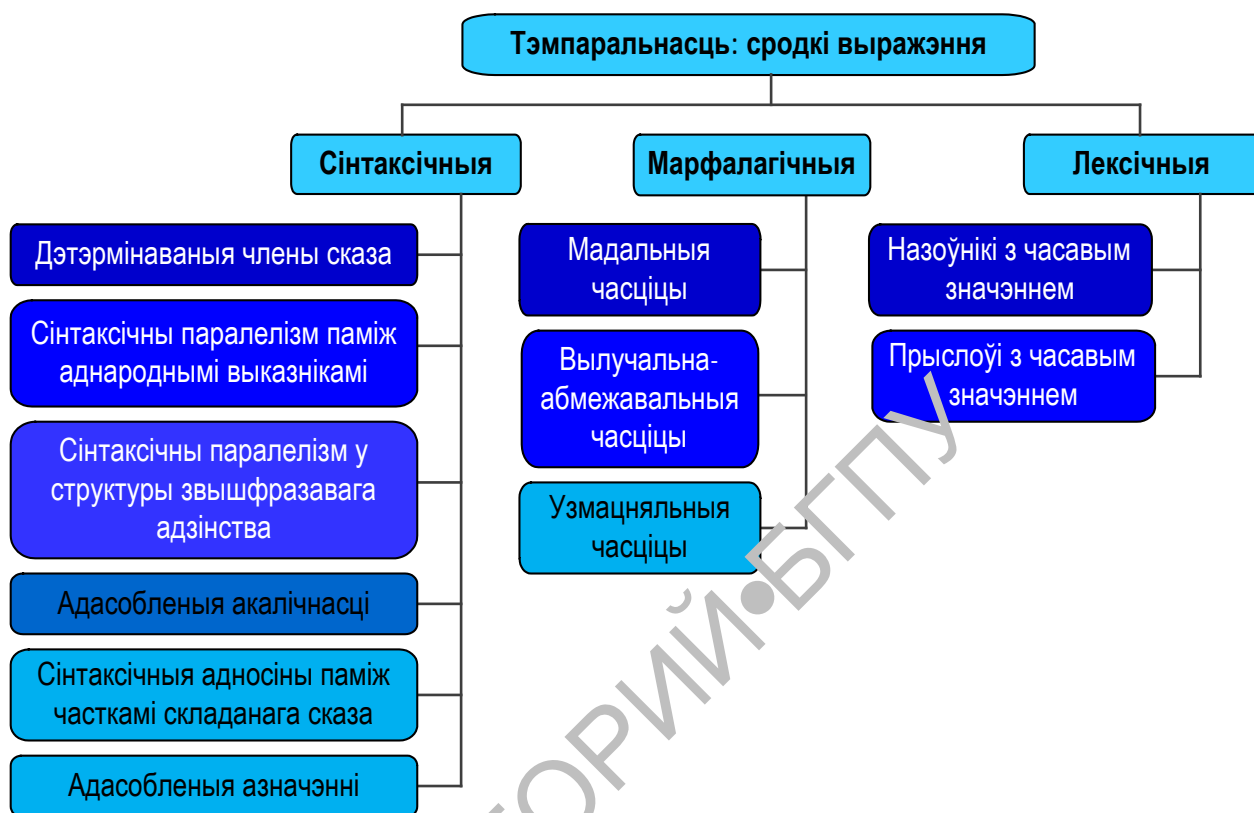
Сінтаксічны паралелізм выступае спосабам кампенсацыі значэння персанальнасці ў структуры складанага сказа або звышфразавога адзінства: *Сюды вернем якую-небудзь кантору, а вам – толькі пакою* (А. Макаёнак) або *Ты думаеш, што робіш? З малым – у стрэй?* (В. Быкаў). Экспліцытна выражанае значэнне персанальнасці праецыруецца на частку поліпрэдыкатыўнай адзінкі або кампанент звышфразавога адзінства з эліпсісам дзеяслова.

Сінтаксічныя адносіны зрэдку выступаюць спосабам выражэння значэння персанальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова. Падобны параметр прыдатны для характарыстыкі поліпрэдыкатыўных сінтаксічных адзінак з гіпатаксічнай сінтаксічнай сувяззю: *Хлопцы, як сцямнелася, гарадамі – на дарогу* (В. Быкаў). Граматычная форма дзеяслова ў даданай частцы *сцямнелася* абмяжоўвае значэнне часу галоўнай часткі: магчымасць рэалізацыі значэнняў цяперашняга і прошлага часу ў частцы з эліпсісам дзеяслова выключаецца. Важнасць падобнага параметра заключаецца ў значных магчымасцях паратаксічнай і гіпатаксічнай сінтаксічнай сувязі: яны здольны маркіраваць не толькі семантыку сінтаксічнай адзінкі, а і значэнні тэмпаральнасці.

Пры пабудове тыпалогіі ўлічваліся колькасныя параметры. Значная ступень частотнасці некаторых спосабаў і сродкаў выражэння прэдыкатыўнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова сведчыць пра іх стабільны, універсальны характар.

Тэорыя тыпалогіі выражэння катэгорыі тэмпаральнасці. Сістэма кампенсаторных сродкаў выражэння катэгорыі тэмпаральнасці ўключае рознаўзроўневыя элементы (рысунк 1.24). З сінтаксічных сродкаў выражэння значэння тэмпаральнасці найбольш тыповым і пашыраным выступаюць дэтэрмінаваныя

члены сказа. Яны (пры адсутнасці іншага паказчыка) маркіруюць не толькі канстантную семантыку (экзістэнцыяльна-лакатыўны), а і тэмпаральны план канструкцыі значэннем цяперашняга сказа: *У вачах – радасць* або *За лесам – возера*.

Рысунак 1.24. – Катэгорыя тэмпаральнасці: кампенсаторнае поле

Тыповым спосабам маркіроўкі тэмпаральнага плана выступае сінтаксічны паралелізм у структуры сказа і звышфразавога адзінства, асноўнымі сродкамі – экспліцытна выражаны аднародны выказнік або агульны часавы план у структуры звышфразавога адзінства: *Зараз паабедаем. А пасля – у поле* (У. Арлоў).

Адасобленыя акалічнасці маркіруюць значэнне тэмпаральнасці ў эліптычных сказах толькі ўскосна. Значэнне трывання дзеепрыслоўя фарміруе агульны часавы план на аснове ўзаемадзеяння асноўнага і дадатковага дзеяння, напрыклад: *Студэнткі, весела смеючыся і перагаворваючыся, – на заняткі* (Г. Багданава). Прыярытэт арыбутыўных уласцівасцей адасобленых азначэнняў не дазваляе ім выступаць у якасці паказчыка значэнняў тэмпаральнасці: марфалагічнае значэнне часу не праецыруецца на дзеяслоў: *Узрушаная навіною, Матруна моўчкі каля веснічак. Чакала, покуль радасць уляжацца ў яе дзясочым сэрцы* (А. Бажко).

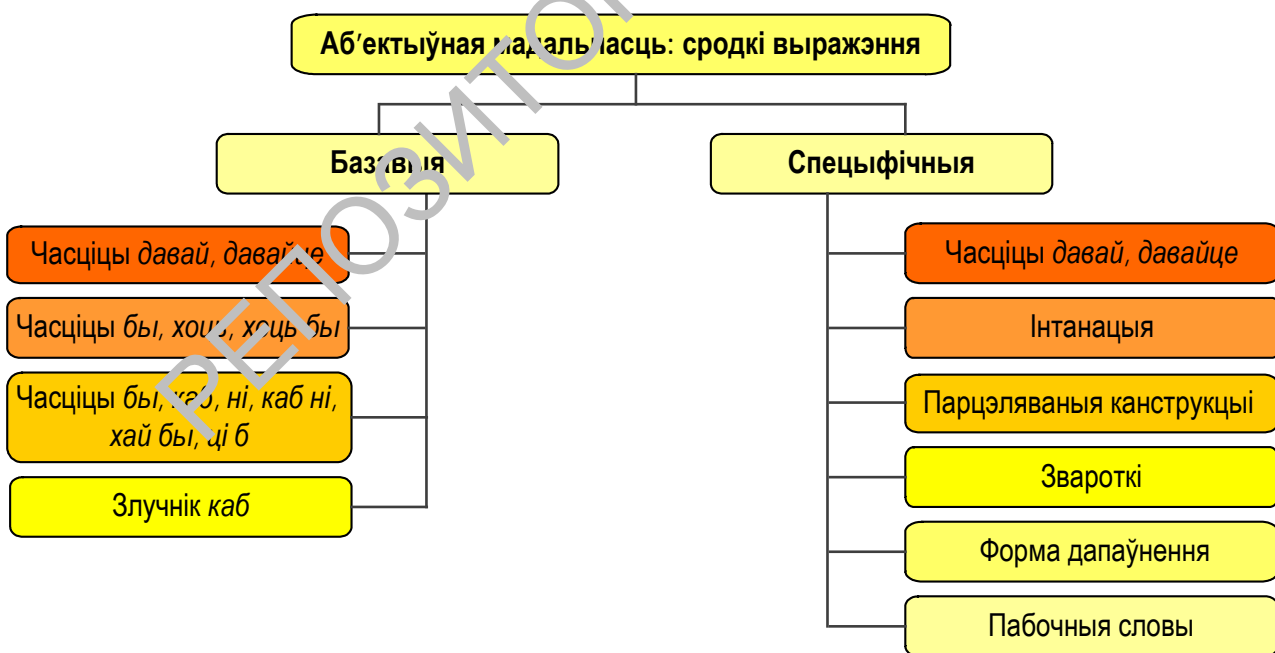
У структуры складанага сказа асноўнымі паказчыкамі значэння часу выступаюць сінтаксічны паралелізм і сінтаксічныя адносінны. Сінтаксічны паралелізм фарміруе агульны часавы план, які выключае ўжыванне дзеяслова з іншым значэннем часу: *Прайшло былое беззваротна, // Толькі сум і сэрца боль* (Л. Геніюш).

Сінтаксічныя адносіны паміж часткамі складанага сказа здольныя часам змяняць канстантную маркіроўку значэння тэмпаральнасці на пераменную: *Вось яшчэ некалькі дзён – і мы ў Царыцыне, потым паварот на Поўнач, пару тыдняў, ад сілы месяца, і мы – за Масквой, і Расія ля нашых ног* (А. Макаёнак).

Унікальным сродкам выражэння значэння тэмпаральнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова выступаюць розныя часціцы. Мадальная часціца *бывала* адносіць дзеянне да прошлага часу ў сказах тыпу: *Бывала, зімовымі вечарамі ўсе дзяўчаты – на супрадкі. Ужыванне часціцы толькі ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова абмяжоўвае тэмпаральную маркіроўку значэннем прошлага часу: з дзеясловамі з іншым значэннем яна не спалучаецца, напрыклад у сказах тыпу Я толькі з працы.*

У якасці лексічных сродкаў выражэння тэмпаральнасці выступаюць пераважна назоўнікі і прыслоўі з часавым значэннем. Шырокі лексіка-семантычны дыяпазон дазваляе ім маркіраваць тэмпаральны план эліптычнага сказа любым значэннем часу. Пры гэтым семантычная граматыка канструкцыі набывае надзвычай выразны характар.

Тэорыя тыпалогіі выражэння катэгорыі мадальнасці. Сістэма кампенсаторных сродкаў выражэння сінтаксічнай мадальнасці змяшчае кантэкстуальныя і лексічныя элементы (рысункі 1.25–1.26).

Рысунак 1.25. – Аб'ектыўная мадальнасць: кампенсаторнае поле

Маркіроўка значэнняў аб'ектыўнай мадальнасці ажыццяўляецца з дапамогай як базавых, так і спецыфічных сродкаў. Да базавых мэтазгодна адносіць сродкі выражэння значэнняў аб'ектыўнай мадальнасці як у поўных, так і ў эліптычных канструкцыях. Названыя сродкі найбольш тыповыя для выражэння зна-

чэнняў аб'ектыўнай мадальнасці, што пацвярджаецца колькаснымі паказчыкамі. Да базавых сродкаў выражэння аб'ектыўнай мадальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова адносяцца формаўтваральныя часціцы *бы, б, хоць, хоць бы* (для маркіроўкі значэння ўмоўнага ладу), часціцы *давай, давайце, бы, каб, ні, хай бы* і інш., злучнік *каб* (для маркіроўкі значэнняў загаднага ладу).

Найбольшую цікавасць для тэорыі эліпсіса, на наш погляд, уяўляе сістэма спецыфічных сродкаў выражэння аб'ектыўнай мадальнасці, уласцівая выключна канструкцыям з эліпсісам дзеяслова. Сістэма спецыфічных сродкаў уключае рознаўроўневыя адзінкі – марфалагічныя, сінтаксічныя, а таксама можа быць абумоўлена фармальна-граматычнымі фактарамі.

Рысунк 1.26. – Суб'ектыўная мадальнасць: кампенсаторнае поле

Найбольш тыповымі марфалагічнымі сродкамі выступаюць розныя часціцы. Часціца *давай (давайце)* ужываецца ў эліптычных канструкцыях для маркіроўкі значэнняў загаднага ладу 2 асобы адзіночнага або множнага ліку. Пры гэтым форма эліпсісванага дзеяслова замяшчаецца формай часціцы: *Давайце ў кіно!* (Г. Каржанеўская). Названыя часціцы выкарыстоўваюцца і ў поўных канструкцыях, дзе маркіруюць значэнне 1 асобы множнага ліку, напрыклад: *Давай пойдзем на возера* (І. Козел). Указаныя факты дазваляюць кваліфікаваць названы сродак як спецыфічны, уласцівы толькі эліптычным канструкцыям.

Сэнсавая часціца *каб* надае сказам адценне пабуджальнасці і гэтым самым адмяжоўвае значэнні рэальнай і ірэальнай мадальнасці: *Я нікому ні слова і Каб нікому ні слова.*

Спецыфічным сродкам маркіроўкі значэнняў аб'ектыўнай мадальнасці могуць выступаць звароткі, якія надаюць канструкцыям адценне пабуджальнасці, выключаюць магчымасць ужывання дзеяслова са значэннем абвеснага ладу, дазваляюць адмежаваць аманімічныя формы эліптычных канструкцый са значэннем абвеснага і загаднага ладу: *Дзеці – у школу і Дзеці, у школу!*

Здольнасць інтанацыі выражаць мадальнае адценне пабуджальнасці можна кваліфікаваць як тыпалагічна істотную прыкмету. Маркіроўка значэння загаднага ладу з дапамогай інтанацыі не патрабуе дадатковых спецыфічных сродкаў: *Усе па адным – за мной!* (А. Дудараў). Часам клічная інтанацыя ахоплівае парцэляваную канструкцыю, у такіх выпадках маркіроўка значэння ладу ажыццяўляецца з дапамогай спалучэнняў названых сродкаў: *Ну, дзе вучні? На заняткі!* (Г. Марчук).

Спецыфічным сродкам выражэння значэння загаднага ладу ў эліптычных канструкцыях выступае сінтаксічны паралелізм у структуры складанага сказа і звышфразавы адзінства: *Дак глядзі ж: з дому – ні кроку!* (П. Прыходзька) і *Сядзіце ціха. // І адсюль – нікуды!* (А. Пысін). Выражэнне значэння загаднага ладу можа быць абумоўлена фармальна-граматычнымі фактарамі. У якасці сінкрэтычнага паказчыка значэння ладу выступае форма дапаўнення з аб'ектным значэннем у форме давальнага склону, якая з'яўляецца сродкам адмежавання значэнняў загаднага і ўмоўнага ладу. Гэта складае спецыфіку граматычнай арганізацыі канструкцыі з эліпсісам дзеяслова: *Сястра, скальпель!*

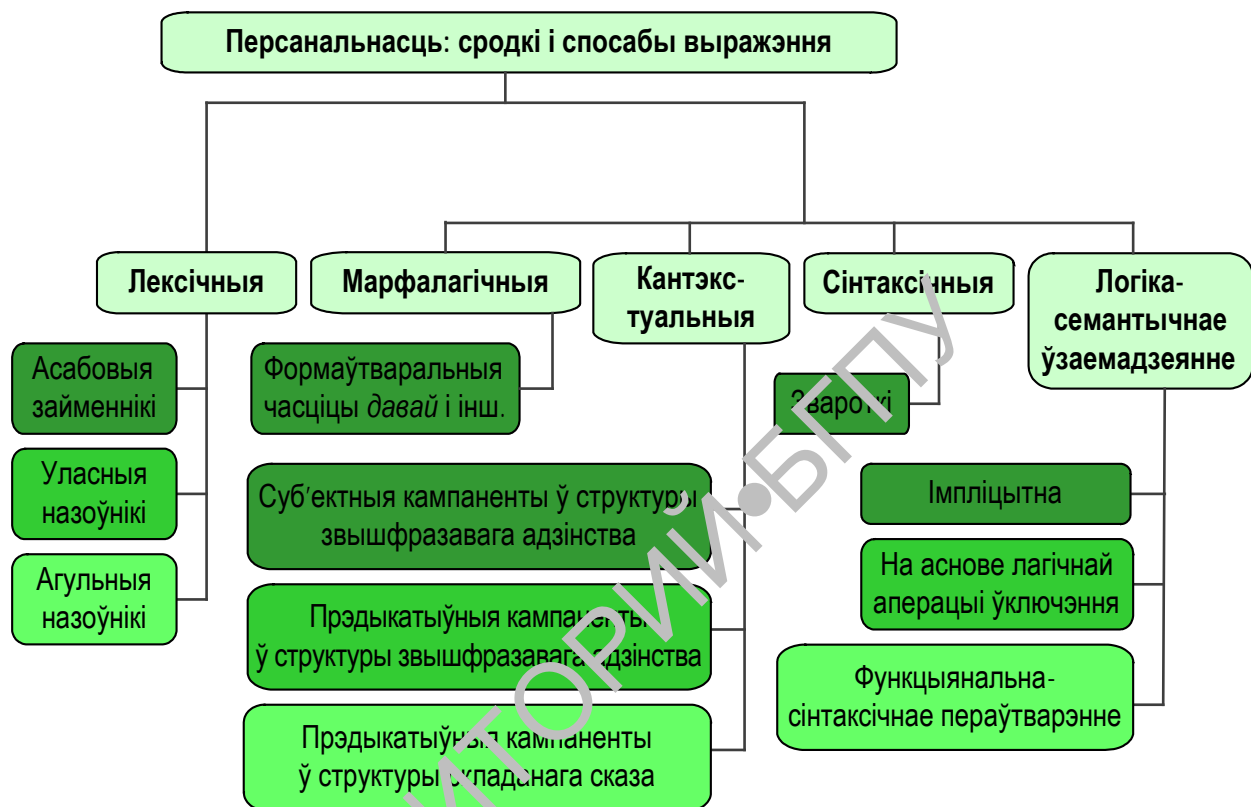
Сродкі выражэння значэнняў суб'ектыўнай мадальнасці ў эліптычных канструкцыях не адрозніваюцца ад спосабаў выражэння падобнага значэння ў поўных сказах. Да спецыфічных сродкаў выражэння суб'ектыўнай мадальнасці можна аднесці форму дапаўнення з суб'ектным значэннем у сказах тыпу: *Малыя застануцца ў хаце. А мне – улес.* Названая фармальна-граматычная прыкмета выразна надае сказу мадальнае адценне неабходнасці, таму можа кваліфікавацца як тыпалагічна істотная.

У адзінкавых выпадках мадальнае адценне парцэляванай канструкцыі праецыруецца на эліптычную: *Галоўнае, хутчэй – дахаты. Каб пагрэцца і паесці* (А. Федарэнка). Дапучальная канструкцыя выступае сродкам выражэння мадальнага адцення.

Тэорыя тыпалогіі выражэння катэгорыі персанальнасці. Сістэма сродкаў выражэння сінтаксічнай персанальнасці мае спецыфічны характар і ўключае лексічныя, марфалагічныя і кантэкстуальныя сродкі (рысунак 1.27). Найбольш тыповымі з'яўляюцца лексічныя сродкі: асабовыя займеннікі, уласныя і агульныя назоўнікі, якія ўказваюць на суб'ект дзеяння пры акцыянальных прэдыкатах і на аб'ект пры статальных прэдыкатах. Марфалагічныя сродкі (формаўтваральныя часціцы *давай, давайце*) ужываюцца рэдка і толькі пры ўмове, што маюць указанне на асобу: *Давай паўз лес!* (А. Бажко).

Да кантэкстуальных сродкаў выражэння персанальнасці адносяцца пераважна суб'ектныя і прэдыкатыўныя кампаненты ў структуры звышфразавы адзінства. Найбольш тыповымі з'яўляюцца суб'ектныя кампаненты, што абумоўлена магчымасцю непасрэдна ўказваць на суб'ект дзеяння: *Нялёгкая доля была ў бацькі. Ледзь не кожны дзень – па сельсаветах, па вёсках, па хутарах. Маці ўздыхала і плакала: час неспакойны* («Чырвоная змена»). Прэдыкатыўныя

кампаненты ўказваюць на значэнне асобы эліпсаванага дзеяслова на аснове сінтаксічнага паралелізму: *Сюды мы паселім студэнтак. А табе – асобны пакой* (А. Бачыла) або *Глядзі за ім, не балувай... А Гузу – паранку. Зіма надыходзіць – у лес трэба будзе* (І. Мележ). Значэнне асобы экспліцытна выражанага дзеяслова праецыруецца на эліпсаваны.

Рысунак 1.27. – Катэгорыя персанальнасці: кампенсаторнае поле

Тыповы характар набыло выражэнне значэнняў персанальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова на аснове логіка-семантычных адносін. Імпліцытным спосабам рэалізацыі гэтага значэння лічыцца ўказанне на асобу спосабам пераменнасці кампанентаў аб'ектна-суб'ектнага тыпу ў структуры складанага сказа або складанага сінтаксічнага цэлага. Імпліцытная прэдыкатыўная персанальнасць з'яўляецца «скрытай» катэгорыяй і таму «выводзіцца» на аснове ўзаемадзеяння кампанентаў, якія часта ў структуры складанага сказа або звышфразавога адзінства змяняюць семантычную і сінтаксічную функцыі: *Скажы Міхасю, каб два мяхі бульбы. Адзін – у школу, другі – у бальніцу* (А. Бялевіч); *Нам сумна ў горадзе. На мора б хоць на тыдзень* (Г. Багданава). Імпліцытны спосаб рэалізацыі персанальнасці падразумявае таксама ўказанне на асобу спосабам функцыянальна-сінтаксічнага пераўтварэння кампанентаў суб'ектнага тыпу. У такіх выпадках кампанент, што ўказвае на асобу, выконвае сінтаксічную функцыю дапаўнення ў безасабовых сказах: *А ім – далей, праз рэкі і праз горы* (Л. Левановіч). Унікальнымі з'яўляюцца выпадкі, дзе персанальнасць выража-

ещца спосабам лагічнай аперацыі ўключэння. Яны сустракаюцца ў канструкцыях з простаю мовай, якая «ўключаецца» ў семантычную структуру сказа і ўказвае на значэнне асобы: *І ўздых, як быццам боль які: – // У лесаруба хлеб цяжкі! – І да мяне: – // А ты, блазно, // Чаго угледзеўся ў акно?* (П. Броўка). Выражэнне персанальнасці на аснове логіка-семантычнага ўзаемадзеяння заўсёды абумоўлена сэнсавай спалучальнасцю. Аднак у большасці эліптычных канструкцый катэгорыя персанальнасці не актуалізуецца: *Паўзком – на лінію!* (А. Дзялендзік).

1.3.4 Кампенсаторная функцыя парадгмы структурна-сінтаксічных мадыфікацый

Параметры тыпалогіі поліфункцыянальнасці словаформ. Важную ролю ў выяўленні моўных механізмаў, якія забяспечваюць функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова, адыгрываюць фактары, што вызначаюць характар поліфункцыянальнасці словаформ. У мовазнаўстве функцыянальны дыяпазон словаформ даследаваўся выключна на матэрыяле дынамічных сінтаксічных адзінак (Г. А. Золатава, А. М. Мухін, М. У. Усєва-Ладава). Лічым мэтазгодным праводзіць сістэматызацыю на аснове парадгмы структурна-сінтаксічных мадыфікацый *эліптычная канструкцыя – вытворная канструкцыя – канструкцыя з імпліцытнай семантыкай*, што ахоплівае адзінкі дынамічнага сінтаксісу і ў якой з’ява поліфункцыянальнасці набывае выражаны характар. Пры гэтым у функцыянальны дыяпазон словаформы ўключаліся не толькі сінтаксічныя, а і семантычныя функцыі.

Асноўным параметрам тыпалогіі выступае спосаб ідэнтыфікацыі семантыкі словаформы ў парадгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый. Структураванне кампенсаторнай прыкметы дазваляе вылучыць тыпалагічна істотныя прыкметы – спосабы ідэнтыфікацыі семантыкі словаформы: трансфармацыйную парадгму кантэкстуальнае і логіка-семантычнае ўзаемадзеянне кампанентаў і характар сінтаксічных сувязей і адносін – канстантны або пераменны, на аснове якіх створана адпаведная сістэматызацыя (класіфікацыя). Граматычная форма словаформы выступае базавай адзінкай сістэматызацыі. Падобная метадалогія дазваляе не толькі ўстанавіць функцыянальны дыяпазон словаформ, але і сістэматызаваць фактары іх поліфункцыянальнасці ў адпаведнасці з тыпалагічна істотнай прыкметай.

Аснову колькасных параметраў складае функцыянальны дыяпазон словаформ у розных структурна-сінтаксічных мадыфікацыях. Высокая ступень прадуктыўнасці словаформы (здольнасць выконваць розныя семантычныя ролі і сінтаксічныя функцыі) сведчыць пра стабільны характар сінтаксічнай з’явы.

Ідэнтыфікацыя семантыкі словаформы (канструкцыйна-аманімічнай) у адпаведнасці з трансфармацыйнай парадгмай дазваляе кваліфікаваць фактар